

1.6. Обновленська церква у 1928-1939 рр.

1929 рік пов'язаний не лише з епохальними зрушеннями в соціально-економічному та політичному житті нашої країни, а й з кардинальними змінами в духовному житті і, насамперед, у православній церкві. Оскільки на порядку денному стояло питання не просто модернізації промисловості, а «великого перелому» як в економіці, так і у свідомості громадянина СРСР, то релігійні інститути опинилися поза межами даного плану й заважали радянському керівництву будівництво «нової людини».

Поштовхом до шаленої боротьби з культами став лист ЦК ВКП(б) від 24 січня 1929 року «Про заходи щодо посилення антирелігійної роботи», якого секретар ЦК Л.М. Каганович у лютому того ж року розіслав по країні як директивну вказівку. У листі «партійці, комсомольці, члени профспілок та інших радянських організацій» критикувалися за недостатню діяльність у «процесі викорінення релігійності». Духовенство оголошувалося Л.М. Кагановичем політичним супротивником ВКП(б), що виконує завдання по мобілізації всіх «реакційних і малограмотних елементів» для «контрнаступу на заходи радянської влади і компартії». Вождь віддає чіткі накази установам, які покликані були просвіщати темні маси: Головліту надавати підтримку видавничій роботі ЦР СВБ і місцевих «Союзів безбожників» і рішуче боротися з тенденцією релігійних видавництв до масового поширення своєї літератури, НКВС й ОДПУ не допускати жодним чином порушення радянського законодавства релігійними об'єднаннями. Школи, суди, реєстрація цивільних актів повинні бути повністю вилучені з рук духовенства.

Доповненням до вищезазначеного листа стала постанова президії ВЦВК від 8 квітня 1929 р. «Про релігійні об'єднання», за якою релігійним громадам дозволялося лише «відправлення культів» у стінах «молитовень», просвітницька і добродійна діяльність категорично заборонялася. Духовенство усувалося від участі в господарських і фінансових справах парафіяльних п'ятидесяток [376].

У жорна великого наступу на релігію попали усі без винятку релігійні конфесії, як лояльні до влади так і опозиційні. Атеїстичний наступ пройшов низку послідовних кроків: зняття дзвонів та арешти невдоволеного активу та духовенства; перереєстрація та непомірне оподаткування громад; закриття церков за різними приводами.

Масова кампанія з вилучення дзвонів розпочалася восени 1929 р., коли ВУЦВК видав постанову: «Дзвін, що лунає на всю округу, різко суперечить принципу відокремлення церкви від держави тому, що порушує побутові умови і права широких безрелігійних мас, заважає праці і використанню трудящим населенням його відпочинку» [377]. Рішення мало не лише антирелігійне, а й суто економічне підґрунтя, оскільки у зв'язку з прийняттям плану індустріалізації країни, промисловість мала гостру потребу у великих обсягах міді і сплавів, а їх видобуток в країні був незначним. Це підтверджується директивою Раднаркому СРСР від 23 жовтня 1930 року: «Вилучення зайвих дзвонів необхідно здійснити по можливості якнайшвидше, оскільки ми вирішили їх використати в першу чергу для карбування дрібної монети, яка до цього часу карбувалася з імпоротної міді, не надаючи цьому політичного значення і зайвого розголосу» [378].

Тому Секретаріат ВУЦВК 11 грудня 1929 року прийняв постанову «Про вилучення дзвонів», у якому говорилося, що вилучати дзвони можна тільки за рішенням окрвиконкомів на підставі рішення загальних зборів жителів населеного пункту. Дзвони необхідно було здавати в Рудметаллторг, а отримані кошти вносити в бюджет сільської або міської ради і направляти їх тільки на культосвітню роботу [379]. Клич «Дзвони на індустріалізацію» одночасно охопив майже всі регіони України.

Після досить вдалої для держави кампанії, почався новий наступ на релігію, що пройшов протягом 1930-1931 рр. Його головною рисою було закриття церков та передача їх під культосвітні установи. Хоча досить часто вони перетворювалися просто у зерносховища. Ліквідація храмів проводилась двома шляхами. По-перше, з проведенням законних формальностей за постановою ВУЦВКу. По-друге, велика кількість молитовних будинків закривалась свавільно місцевою владою, яка не прислухалась до побажань населення. Під час закриття нищилися ікони, вилучені у населення, по-варварському руйнувалися церковні іконостаси, серед яких часто попадалися унікальні витвори мистецтва. Так, газета «Красный Николаев» 31 січня 1930 року повідомляла: «22 січня цього року в селі Піски Баштанського району закрили церкву і переобладнали її під школу. На майдані спалили 6 возів ікон. З 350 дворів тільки з 20 не віддали ікони». «Софіївка Новобузького району: 22 січня вивезли за село і спалили 260 ікон» [380]. У Слов'янську та Запоріжжі знищили відповідно 4 тис. та 2,1 тис. ікон та «багато книжок» [381].

Захоплення та закриття церков досить часто відбувалося варварськими способами. Так голова Миколаївського єпархіального управління єпископ Рафаїл (Прозоровський) у своєму листі до Миколаївського окрвиконкому від 4 лютого 1930 р. писав: «23 листопада 1929 р. в селі Юр'євка Новобузького району місцева адміністрація безбожників, за сприяння голови сільради, насильно заволоділо церквою. Трактором купол церкви був стягнутий на землю, все вбрання всередині храму було розбито... 19 січня захопили церкву в селі Нова Петрівка Новобузького району. Розбито іконостас, престол, усі ікони, все це винесено до церковної огорожі, облите керосином і спалено. Згодом було запрошено музику і в церкві відкрилося гуляння». Загалом в окрузі незаконно було захоплено 13 обновленських церков, а багатьох священників розкуркулено та заарештовано [382]. Подібні кроки ми спостерігаємо на Лубенщині [383], Сумщині [384], Прилуччині [385] та багатьох інших регіонах.

У зв'язку з певною зміною тактики у вирішенні завдань соціалістичної перебудови села після листа Сталіна від 5 лютого 1930 року «Запаморочення від успіхів», треба було також чекати і певних коректив у ставленні держави до церкви. В одній з постанов 1930 року ЦК ВКП(б) навіть

засуджувалося «викривлення партійної лінії у боротьбі з релігійними забобонами» [386]. Не забарилися й українські чиновники засудити «викривлення на місцях» і вже 14 березня 1930 р. під грифом «цілком таємно» до всіх округ та районів надсилається поштотелеграма голови НКВС В.А. Балицького, де зазначалося: «У зв'язку з викривленнями, допущеними у питаннях відокремлення церкви від держави, пропоную керуватися наступним: рішуче припинити практику закриття церков в адміністративному порядку, що фіктивно прикривається добровільним бажанням населення. Порушувати клопотання про закриття церков лише у випадку дійсного бажання переважної більшості селян і не інакше як із затвердження центру, попередивши низовий апарат, що за знущальні витівки відносно релігійних почуттів селян буду притягати винних до найсуворішої відповідальності» [387].

Знаючи справжнє ставлення верхівки партійно-державного керівництва країни до релігії і церкви, легко помітити демагогічний характер зазначених вище заяв. З'явившись під тиском внутрішніх і зовнішніх обставин, вони певною мірою віддзеркалювали тенденцію до послаблення репресій проти церкви і духовенства. Це виявилось, зокрема, у згортанні кампанії по ліквідації молитовних будинків, яка набула широкого розмаху в 1929 – на початку 1930 року. Більше того, значна частина церков, відібраних у віруючих у цей період, була повернута їм для користування.

Але повернення церков відбулося лише формально. Юридично більшість з них була не зачиненою, але скориставшись відсутністю священників, значну частину яких протягом 1930-1931 рр. було заарештовано чи розкуркулено, голови сілрад перетворили будівлі церков на зерносховища, а інші ж стояли зачиненими за відсутністю священників. Так у Прилукській окрузі із 180 церков станом на березень 1930 р. було закрито 53, але діяло лише 3 (2 старослов'янських та 1 обновленська), оскільки при інших церквах громади-п'ятидесятки розпалися, або ж був відсутній служитель культу [388]. На Сумщині не діяло понад 50 церков із 180, позаяк громади не мали коштів на їх утримання, податковий тиск, створення неможливих умов існування для духовенства тощо [389].

З цього приводу яскравим є лист Зінов'євського єпископа Кирила (Квашні) від 17 травня 1930 р. до владних органів, де зазначалося, що зі священників вимагали непосильні податки, які інколи перевищували в декілька разів їх прибутки, заставляли здавати гроші на ліквідацію безграмотності, внески для різних громадських організацій тощо. Завершує листа єпископ словами: «Хіба може людина, що отримує 600 крб. на рік, сплачувати 972 крб. чи 997 крб.?» [390].

Абсолютно занепала культурницька та соціальна діяльність духовенства. Священники, що перебували при парафіях, займалися винятково відправленням духовних треб (хрещення, поховання тощо), справляли служби на великі свята та вихідні дні.

Усе це значною мірою відбилосся на житті кожної із конфесій Російської православної церкви. Так, протягом 1929-1930 рр. обновленська церква в Україні втратила більшу частину свого потенціалу, оскільки «взявши назад колись обіцянку про внутрішні реформи в церкві, вона загубила свій авторитет серед ліберальних церковників» [391], – зазначали спеціалісти Вінницького ДПУ в 1929 р. В результаті у 1932 р. в СРСР у підпорядкуванні обновленської церкви залишилося близько 14-15 % православних парафій [392]. З цього приводу духовенство запитувало себе: «Що ж далі робити? Захищати віру і прагнути єднання, а іншого виходу немає. Тепер поставлене питання: чи повинна існувати взагалі релігія або ж її слід знищити? Треба бути бездушним, щоб поділом через дріб'язки, встановлені людьми, сприяти знищенню справи Божої на землі» [393].

Кардинально змінилася у 1930-х роках сутність українського обновленства. Воно позбавилося богослужбових нововведень, білого єпископату, не допускало другого шлюбу для духовенства, єпископи, що вступили у шлюб, а також вдівці і розведені священники, що обзавелися новими дружинами, позбавлялися сану. Через ці обставини багато віруючих в Україні перестали розуміти причину поділів між обновленською та тихоновською церквами.

Подібні тенденції спостерігалися на цей час і в обновленстві на загальносоюзному рівні. Так у травні 1932 р. на пленумі загальносоюзного Синоду Олександр Введенський доводив необхідність «дотримувати традиції» православ'я, говорив про достоїнства церковнослов'янської мови і т. п. У результаті Пленум прийняв рішення ввести всюди одноманітність у богослужіння, припинити використання у ньому російської мови, обмежити будь-яку «творчість» у церковному житті, підкоривши у даному відношенні священників повністю на розсуд архієрея [394].

Однак із середини 1933 р. під тиском державних органів обновленці починають посилювати боротьбу з «тихоновцями». 7 серпня Синод наказав єпархіальним управлінням встановити спостерігати за чернецтвующим духовенством, насамперед, староцерковної орієнтації, що «проводили протицерковну діяльність», і здійснювати суворий облік займаних ними парафій. А 19 вересня керівний орган обновленської церкви, який після смерті у травні 1930 р. митр. Веніаміна очолював митр. Тульський Віталій (Введенський), ухвалив: «...староцерковництво

визначити як єретичний розкол і явне противлення завітам Христа Спасителя... попередити всіх віруючих, щоб вони, в ім'я порятунку своєї душі, уникали приймати святі таїнства у староцерковників і щоб уникали відвідувати староцерковні храми, тому що через спілкування з тими, хто відділився від православної церкви вони самі поривають духовне єднання з нею...». Цим указом усі посвячення, зроблені прихильниками Патріарха Тихона, після 10 травня 1922 р. – його відсторонення від влади, оголошувалися недійсними. Клірики, що переходили в обновленство, повинні були ухвалюватися через покаяння, а храми – через переосвячення. Таким чином, зазначає російський історик М. Шкаровський, примирення двох основних течій у православній церкві ставало майже неможливим [395].

Яскравим прикладом продовження гостроти міжконфесійної боротьби у 1930-х роках є антиобновленська діяльність Сімферопольського єпископа Порфирія (Гулевича), який з моменту призначення його на Кримську кафедру в жовтні 1931 р., відразу завзято виступив проти обновленців. У своїх проповідях він закликав віруючих до «викорінення обновленства, яке начебто насажене радянською владою» [396]. Пізніше єп. Порфирій відкрито з церковного вівтаря заявив: «Обновленці користуються прихильністю органів влади. Церковників-тихонівців переслідують, ці приниження та утиски необхідно витерпіти, щоб до кінця врятуватися» за що у 1936 р. єпископа було заарештовано і засуджено до 5 років висилки до Казахстану [397]. Про гострі, навіть ворожі взаємовідносини конфесій РПЦ відзначається і в доповідній записці Бердянського райпаркому «Про стан антирелігійної роботи по Бердянському району» [398].

Вбивство у грудні 1934 р. члена Політбюро ЦК ВКП(б) С.М. Кірова було використано для нагнітання широкомасштабної кампанії репресій і терору. Вона торкнулася всіх верств населення, але особливо постраждали духовенство й віруючі. Гоніння на релігійні організації в 1935-38 рр. йшли по наростаючій. Були необхідні все нові жертви для обґрунтування нелюдської й авантюристичної концепції Сталіна про загострення класової боротьби в суспільстві по мірі будівництва соціалізму. І церкві приділялося місце тільки в таборі противників цього будівництва. Наприкінці 30-х років суспільна думка вже обробляли таким чином, щоб створити уявлення про підготовку в країні широкої змови духовенства, керованого закордонними центрами й спрямованого на повалення радянської влади. Для цього органами НКВС вибудовувалася версія, що подібні шпигунсько-диверсійні організації діють у багатьох областях СРСР. Фактично постало питання про саме існування православної церкви, релігії в країні.

20 грудня 1934 р. рішенням Св. Синоду православних церков у СРСР автокефальний статус Української синодальної церкви було скасовано, згодом розпущено і Всеукраїнський Синод. Відповідно 16 лютого 1935 р. голова українських обновленців митрополит Пимен (Пегов) був звільнений з посади голови Українського Синоду [399], проти нього було порушено кримінальну справу й адміністративно вислано у березні 1935 р. за межі Харкова. Він оселився у невеличкому містечку Куп'янськ, де служив звичайним священиком до свого арешту наприкінці липня 1937 р. [400].

Таким чином на українських територіях обновленський розкол був практично зжитий уже до середини тридцятих років. Окрім того, навесні власті змусили ліквідувати Священний Синод. 5 травня (за О. Шишкіним [401] – 29 квітня) він видав свій останній указ № 1719 «Про скасування колегіальної системи управління», згідно з яким уся верховна влада в Обновленській церкві тепер передавалася одній особі – Першоієрарху з титулом «Ваше Першосвятительство», яким став митр. Віталій (Введенський). Були ліквідовані також митрополитанські й єпархіальні управління, благочинницькі ради. Влада у митрополіях і єпархіях повністю переходила до правлячих архієреїв [402]. Саме після вищезазначеного «реформування» Обновленської церкви, на українських теренах вона стала мало чим відрізнятися від інших православних громад.

Протягом 1931 – початку 1936 рр. в Україні щорічно офіційно закривали 985, а реально, як зазначає українська дослідниця Т. Бобко, – 1627 храмів. На 1 квітня 1936 р. залишилося діючими лише 9 % від кількості церков, що існували до революції: 1116 із 12380. Фактично із закриттям церкви припиняла свою роботу релігійна громада. Однак влада не змогла викоринити вікову релігійну традицію. На питання перепису 1937 р. про ставлення до релігії 70 % опитаних відповіли, що вірять у Бога. Для цієї частини віруючих, що не побоялися задекларувати свою релігійність, і служили в 1930-х рр. так звані «попи-пересувки» [403], що було характерно й для Обновленської церкви.

«Блукаючі» священики у домівках віруючих виконували релігійні обряди. Зокрема в 1937 р. у селі Натягайлівка Вознесенського району на Одещині священик Суворов у хаті вчительки Циганали організував церковний хор. У селі Христинівка Київської області у квартирі пенсіонерки Могильченко жив священик, який правив молебні та хрестив дітей. Окрім цього священика у районі мешкали ще кілька «блукаючих» священиків. 7 березня 1936 р. на Ніжинщині у будинку бригадира колгоспу Олексія Опанасенка у говінні брали участь 20 віруючих. Моління, влаштовані безпарафіяльним духовенством на Чернігівщині, Житомирщині, набули масового характеру. Незареєстровані священнослужителі були виявлені на Донбасі, Луганщині, Поділлі.

Багато священників зняли сан, але продовжували таємно виконувати духовні обов'язки. Таким був, зокрема, священник Лебідь з Вінницької області. Колишнього священника прийняли до колгоспу. Проте він у себе в будинку задовольняв духовні потреби віруючих. Дяк Андрій Лопато відмовився від своєї колишньої діяльності після закриття церкви в селі Бутовка Городнянського району на Чернігівщині. Однак продовжував виконувати обов'язки дяка в селі під час похорону, панахиди [404].

У 1937-38 рр. розвернулися масові арешти єпископату, духовенства й активних мирян. Поштовхом до цього була постанова НКВС УРСР від 5 жовтня 1937 р. в якій ставилося завдання: «...у найкоротший строк провести широку операцію з метою рішучого розгрому церковно-сектантських контрреволюційних кадрів» [405]. Керівництво антирелігійною кампанією очолював особисто нарком внутрішніх справ М.І. Єжов.

Щодо духовенства спецслужби сфабрикували чимало карних справ, які були типізовані за принципом відповідності до найбільш вагомих тогочасних конфесій: «Антирадянська фашистська організація церковників (тихонівців)», «Антирадянська українська націоналістична організація» й «Антирадянська фашистська організація церковників – обновленців». Отже, на певному етапі, зазначає українська дослідниця Г. Білан, скориставшись потенціалом обновленського руху з метою реалізації програми щодо знищення релігії і церкви у СРСР і, не одержавши очікуваного результату, радянська влада почала розглядати обновленську конфесію як непотрібну, навіть шкідливу інституцію. Санкціонувавши допустимість репресивних заходів, уряд відчув себе спроможним домогтися перемоги атеїзму без допомоги церковних розкольницьких угруповань. До того ж було необхідно позбутися обновленців, як надмірно обізнаних, таких, що володіли секретною інформацією, свідків співробітництва більшовиків з церковним угрупованням. Тому, звинувачені у контрреволюційних злочинах і у зраді Батьківщини, обновленці (звісно, як і представники інших конфесій) були репресовані досить «обгрунтовано»: слідчі документи демонструють безперечну причетність кліриків до фашистських організацій [406]. Були арештовані (розстріляні чи засуджені) практично всі обновленські архіереї, що діяли в Україні та Криму (див. таблицю 1.6.1).

Таблиця 1.6.1

Український обновленський єпископат у 1937-1941 рр. [407]

ШБ	Сан та місце служби	Зміст обвинувачення	Покарання
Алексій (Баженів)	митрополит Сімферопольський і Кримський	участь у КРО та к/р. агітація	ВМП, 1938 р. [408]

**Розкол Російської православної церкви в Україні (1922-39 рр.):
між державним політичним управлінням та реформацією**

Закінчення таблиці 1.6.1

Амвросій (Нагорський)	архієпископ Миколаївський	к/р. агітація	10 років ВТТ, 28.09.1937 р. [409]
Андрій (Одинцов)	митрополит на покої, проживав на Дніпропетровщині	участь у КРО та к/р. агітація	арешт – 24.06.1938, вислання на 7 років, 07.08.1941 р. [410]
Володимир (Злобін)	архієпископ Дніпропетровський	участь у КРО та к/р. агітація	арешт – весна 1938 р., подальша доля невідома [411]
Володимир (Ковін)	архієпископ Чернігівський	доля невідома	
Іоаким (Пухальський)	архієпископ Сталінський	доля невідома	
Іоанн (Славгородський)	архієпископ Харківський	участь у КРО та к/р. агітація	ВМП, 15.04.1938 р. [412]
Йосиф (Михальчук)	архієпископ Первомайський	участь у КРО	заарештований в кінці 1937 р. [413], справа відсутня, доля невідома
Кирило (Квашенко (Квашня))	архієпископ Кіровоградський	участь у КРО та к/р. агітація	ВМП, 19.10.1937 р. [414]
Костянтин (Спасський)	архієпископ Одеський і Херсонський	к/р. діяльність	10 років ВТТ, 20.09.1937 р. [415]
Мелетій (Фомін)	архієпископ Бердичівський	невідомо	ВМП, 16.05.1938 р. [416]
Михайло (Митрофанов)	архієпископ Запорізький	доля невідома	
Олександр (Чекановський)	митрополит Київський і вся Україна	участь у КРО та к/р. агітація	ВМП, 10.12.1937 р. [417]
Павло (Ципріанович)	архієпископ Черкаський	доля невідома	
Пимен (Пегов)	митрополит, на покої в м. Куп'янськ	участь у КРО та к/р. агітація	ВМП, 14.12.1937 р. [418]
Рафаїл (Прозоровський)	архієпископ Маріупольський	невідомо	заарештований 19.09.1937 р., ВМП [419].

Треба зазначити, що всі архієреї, доля яких залишається невідомою, часто фігурують у карних справах обновленського єпископату, як затяті контрреволюціонери. Це свідчить про накопичення щодо них звинувачувального матеріалу і дає майже стовідсоткову впевненість у тому, що й вони зазнали подальших репресій й отже, на кінець 1938 р. в українських обновленських єпархіях не було жодного єпископа, а Обновленська церква повністю була дезорганізована та ледь жевріла. Щодо рядового духовенства, то репресії загнали у підпілля колишніх служителів церкви, яким вдалося залишитися на волі.

Можна констатувати, що з початком масованого наступу сталінської системи на православну церкву, у її жорна попадали усі без винятку конфесії, як лояльні до влади, так і опозиційні. Розвиток РПЦ протягом 1930-х років засвідчив, що головним завданням церковних інституцій на той час, було збереження своєї ієрархії та віруючих, банальне виживання у важких умовах становлення та розбудови радянської тоталітарної держави.